

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τα μοναστήρια, ένας κατεξοχήν θεσμός του μεσαιώνα που παρέμεινε στους νεώτερους χρόνους, επιβιώνοντας μέχρι σήμερα, αποτελούν ένα σημαντικό πεδίο έρευνας για την κοινωνική ιστορία: έχοντας διαφυλάξει σε πολλές περιπτώσεις σπουδαία αρχεία και υλικά κατάλοιπα, τα μοναστήρια μπορούν να μελετηθούν τόσο ως θεσμοί ή κτίρια καθεαυτά, όσο και σε ό,τι αφορά το οικονομικό υπόβαθρο της λειτουργίας τους καθώς και τις σχέσεις τους με την εκάστοτε πολιτική εξουσία. Στον παρόντα συλλογικό τόμο, ο ιστοριογραφικός στόχος είναι να αναδειχθεί η οικονομική και πολιτική φυσιογνωμία των μοναστηριακών θεσμών, σε μια συγκριτική προσέγγισή τους από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους, και σε ένα γεωγραφικό εύρος που εκτείνεται από τη μεσαιωνική Δύση στο Βυζάντιο, τη λατινική Ανατολή και την οθωμανική αυτοκρατορία των πρώιμων νεώτερων χρόνων, ως το σύγχρονο ελληνικό κράτος στα Βαλκάνια.

Ο παρών τόμος συγκεντρώνει τις εισηγήσεις στην επιστημονική συνάντηση που διοργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο μεταξύ 17-19 Δεκεμβρίου 2009. Η επιστημονική αυτή συνάντηση έκλεισε έναν τριετή κύκλο προβληματισμού μεταξύ συναδέλφων και φοιτητών των διαφορετικών τομέων του Τμήματος, που συγκροτήθηκαν σε μια άτυπη ερευνητική ομάδα με αντικείμενο τη συγκριτική μελέτη των μοναστηριών.

Η διερεύνηση της οικονομίας των μοναστηριών και του ρόλου τους στην οικονομία αποτέλεσε έναν πρώτο βασικό ερευνητικό άξονα και το ερώτημα διατρέχει όλο τον παρόντα τόμο. Καθώς οι μοναστηριακοί θεσμοί αναπτύχθηκαν μέσα στον προνεωτερικό κόσμο, βασική υπήρξε η σχέση τους με τη γη και την αγροτική οικονομία. Τα μοναστήρια στη μεσαιωνική Ευρώπη, τόσο στη Δύση όσο και στο Βυζάντιο, εξελίχθηκαν σε σημαντικούς γαιοκτήμονες, με μεγάλη ακίνητη περιουσία και εξαρτη-

μένους αγρότες. Αν και σε σύγκρουση με τα μοναστικά ιδεώδη και τους όρκους πενίας, «αναγκαστικά», όπως έχει επισημάνει ο Marc Bloch, «ο μοναχός και ο παπάς ... έπρεπε να ζήσουν από τον 'κόπο' των άλλων ανθρώπων».¹

Η εξέλιξη των μοναστηριών σε ισχυρούς γαιοκτήμονες είχε σαφές κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο.² Η γαιοκτητική αριστοκρατία της μεσαιωνικής Δύσης ίδρυε και προίκιζε μοναστήρια, σύμφωνα με τη μελέτη της Ελένης Σακελλαρίου, για λόγους κοινωνικού κύρους αλλά και με στόχο τη διατήρηση της οικογενειακής περιουσίας, στο βαθμό που οι δωρητές συχνά ίδρυαν ένα οικογενειακό μοναστήρι με επικεφαλής τους ίδιους. Το κίνητρο της ευσέβειας συνδεόταν λοιπόν αδιαχώριστα με κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους. Η ίδρυση οικογενειακών μοναστηριών από τη γαιοκτητική αριστοκρατία ήταν συνήθης βεβαίως και στον βυζαντινό κόσμο,³ αλλά και στη βενετική Κέρκυρα που μελετά ο Νίκος Καραπιδάκης μεταξύ του 16ου και του 18ου αιώνα.

Ως γαιοκτήμονες, τα μοναστήρια είχαν σημαντικό ρόλο στην αγροτική οικονομία. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να συγκρίνει κανείς τη συμβολή των δημοφιλών κιστερκιανών μοναστηριών, την ιστοριογραφία για τα οποία εξετάζει κριτικά η Αγλαΐα Κασδαγλη, στην εκχέρσωση και τον εποικισμό νέων γαιών, κατά την κομβική για τον μεσαίωνα περίοδο μεταξύ 12ου και 13ου αιώνα, με τη συμβολή των ισχυρών μοναστηριών του ύστερου Βυζαντίου, που μελετά ο Κωστής Σμυρλής, στην αγορά και την εκμετάλλευση γαιών και σε εγγειοβελτιωτικά έργα. Είναι επίσης σημαντικό να σημειωθεί, όπως επισημαίνει ο Σμυρλής, ότι και στις περιπτώσεις κρίσης της αγροτικής οικονομίας, τα ισχυρά μοναστήρια, χάρη στη

1 M. Bloch, *Η φεουδαλική κοινωνία*, μετ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα 1987, σ. 465.

2 Για τις κοινωνικές και ιδεολογικές απαρχές του χριστιανισμού και του μοναχισμού βλ. P. Brown, *Society and the Holy in Late Antiquity*, Μπέρκλεϊ 1989. Ελλ. μετ. *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη αρχαιότητα*, μ. Αλ. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα 2000.

3 Βλ. αρκετά παραδείγματα ισχυρών μοναστηριών που είχαν ιδρυθεί σε οικογενειακή βάση στο K. Smyrlis, *La fortune des grands monastères byzantins, fin du Xe - milieu du XIVe siècle*, Παρίσι 2006, σ. 36-96. Βλ. επίσης για την εξέλιξη του αθωνικού μοναχισμού από τον αναχωρητισμό στα οικονομικά ισχυρά μοναστήρια Δ. Παπαχρυσάνθου, *Ο αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992. Η κλασική μελέτη για τη μοναστηριακή γαιοκτησία στο Βυζάντιο είναι της Αγγελικής Λαΐου, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, Πρίνστον 1977. Ελλ. μετ. *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετ. Α. Κάσδαγλη, Αθήνα 1987.

σχετική οικονομική τους επιφάνεια, αποτελούσαν παράγοντες οικονομικής συνέχειας.

Πολλά βυζαντινά μοναστήρια, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα μοναστήρια του Άθω, κατάφεραν να διατηρήσουν ένα μέρος τουλάχιστον των γαιοκτησιών τους και υπό τους Οθωμανούς, ενώ στη συνέχεια συχνά μπόρεσαν να διευρύνουν κιόλας τα κτήματά τους, μέσα στο γενικό πλαίσιο ανοχής της ισλαμικής εξουσίας απέναντι στις εξ αποκαλύψεως θρησκείες· από την άλλη πλευρά, μπορούμε να υποθέσουμε και ότι, με την αποδοχή της υποταγής σε έναν μουσουλμάνο ηγεμόνα, οι μοναχοί μετέφεραν προς τους ορθόδοξους χριστιανούς υπηκόους των σουλτάνων και ένα ιδεολογικό μήνυμα υποταγής στη νέα εξουσία. Το ζήτημα του νομικού καθεστώτος των εκκλησιαστικών και μοναστηριακών περιουσιών υπό τον ισλαμικό νόμο τέθηκε με καίριο τρόπο στα 1568/69, όταν η οθωμανική εξουσία προχώρησε στη δήμευση των γαιών τους σε όλη την αυτοκρατορία θεωρώντας ότι δεν πληρούσαν τις νομικές προϋποθέσεις των κληροδοτημάτων (βακουφιών). Εντούτοις γνωρίζουμε ότι πολλά ισχυρά μοναστήρια, βεβαίως τα αθωνικά, επαναγόρασαν τις γαίες τους, με νομικό καθεστώς χρησικτησίας, όπως προβλεπόταν γενικά για την αρόσιμη γη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁴ Ο Ιωάννης Αλεξανδρόπουλος επισημαίνει εντούτοις στη εισήγησή του ότι και μετά το 1568 τα μοναστήρια ως ένα βαθμό επέβαλλαν στα δικαιιοπρακτικά έγγραφα που αφορούσαν τις γαίες τους μια «γκρίζα ζώνη» κυριότητας, που δεν συμβάδιζε με το νομικό καθεστώς που είχε επιβληθεί κεντρικά, αλλά δεν είχε λόγο να είναι άκαμπτο ανάλογα με τις συνθήκες.

Η εκμετάλλευση των μοναστηριακών γαιών κατά την οθωμανική περίοδο, στην οποία επικεντρώνει τη μελέτη της η Σοφία Λαΐου, γινόταν με ποικιλία εργασιακών σχέσεων. Παράλληλα, τα μοναστήρια διεκδικούσαν ιδιαίτερο φορολογικό καθεστώς από την οθωμανική εξουσία για τα κτήματά τους, συχνά επίσης σε βάρος των γειτονικών τους αγροτικών κοινοτήτων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μιας θεσσαλικής μονής του 18ου αιώνα που εξόφλησε το φορολογικό χρέος μιας γειτονικής αγροτικής κοινότητας, για να μετατρέψει όμως σε αντάλλαγμα τις γαίες της σε μοναστηριακό τσιφλίκι. Εν τέλει όμως, σύμφωνα με τη μελέτη του Φωκίωνα Κοτζαγεώργη, αν και τα μοναστήρια της οθωμανι-

4 J. C. Alexander (Alexandropoulos), «The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569», *Ο Άθως στους 14ο-16ο αιώνες*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1997, σ. 149-151.

κής περιόδου είχαν συχνά μεγάλη οικονομική βάση, όντας σε ορισμένες περιπτώσεις οι ισχυρότεροι γαιοκτήμονες μεταξύ των ορθοδόξων, αυτή δε φαίνεται να μπορούσε να συγκριθεί με εκείνη των μουσουλμανικών τοπικών ελίτ.⁵

Μπορούμε πάντως να συγκρίνουμε την οικονομική λειτουργία των μοναστηριών με αυτή των δερβίσιων τεκέδων, που λειτουργούσαν παράλληλα στην οθωμανική κοινωνία, σύμφωνα με τον Ηλία Κολοβό. Τα ιδρύματα των διαφορετικών θρησκειών στηρίζονταν εξίσου στη γαιοκτησία, την οποία επιχειρούσαν να εξασφαλίσουν με το θεσμό του βακουφιού, αναπτύσσοντας παρόμοιες οικονομικές στρατηγικές για την επιβίωση και ανάπτυξή τους.

Είναι ένα ενδιαφέρον παράδοξο το γεγονός ότι ενώ στη δυτική Ευρώπη μετά τη Μεταρρύθμιση οι μοναστηριακές περιουσίες είχαν κατά κανόνα δημευθεί από τα υπό διαμόρφωση νεωτερικά κράτη, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη διάλυση των μοναστηριών στην Αγγλία (1536-41), η εύκαμπτη αντιμετώπιση των μοναστηριών στην ισλαμική Οθωμανική Αυτοκρατορία κληροδότησε στο σύγχρονο ελληνικό κράτος μια καθόλου αμελητέα μοναστηριακή γαιοκτησία. Ο Τάσος Αναστασιάδης εξετάζει στη μελέτη του πώς, παρά τη σειρά προσπαθειών που ξεκίνησαν με τη δήμευση του 1833 και φτάνουν μέχρι σήμερα, η εκκοσμίκευση των μοναστηριακών περιουσιών δεν ολοκληρώθηκε ποτέ στο ελληνικό κράτος. Η γη των μοναστηριών εξάλλου, σύμφωνα με τον Αναστασιάδη, αποτέλεσε στο ελληνικό κράτος αντικείμενο μιας ενδημικής «σκανδαλίτιδος» από το 19ο αιώνα μέχρι το πρόσφατο «σκάνδαλο της μονής Βατοπεδίου».

Η οικονομία των μοναστηριών είχε, και στην περίπτωση της σημερινής Ελλάδας συνεχίζει να έχει, στο κέντρο της τη γη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν επεκτεινόταν και περαιτέρω. Τα μοναστήρια της μεσαιωνικής Ευρώπης, σύμφωνα με την επισκόπηση της Ελένης Σακελλαρίου, ίδρυν εντός των γαιών τους περιοδικές αγορές για να πωλούν τα αγροτικά τους πλεονάσματα, αποκτώντας μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις προνόμια είσπραξης δασμών. Ανέπτυξαν επίσης εμπορική δραστηριότητα: οι Κιστερκιανοί στην Αγγλία, θεωρείται, σύμφωνα με

5 Για τη σημασία της εκκλησιαστικής σταδιοδρομίας, συμπριλαμβανομένης και της μοναστικής, στην οθωμανική περίοδο βλ. την κρίσιμη ανάλυση του Σ. Πετμεζά, «Η εκκλησιαστική οργάνωση υπό τους Οθωμανούς», *Αναμνήσεις και συμβουλές του Συναδινού, ιερέα Σερρών στη Μακεδονία (17^{ος} αιώνας)*, επιμ. Ρ. Odorico, εκδόσεις Association “Pierre Belon” 1996, σ. 481-568.

την ιστοριογραφία που εξετάζει η Αγλαΐα Κάσδαγλη, ότι εμπλέκονταν ως μεσάζοντες στο εμπόριο μαλλιού. Παράλληλα, ενίοτε τα μοναστήρια της Δύσης απέκτησαν και δικαίωμα κοπής νομίσματος, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στον εκχρηματισμό της οικονομίας. Στον μεσογειακό βυζαντινό και μεταβυζαντινό κόσμο ορισμένα μοναστήρια ήταν επίσης και πλοιοκτήτες, εμπλεκόμενα και στο θαλάσσιο εμπόριο, πέρα από την αναμφισβήτητη εμπλοκή τους στο τοπικό και περιφερειακό εμπόριο. Η Ελισάβετ Ζαχαριάδου εξετάζει στη συμβολή της στον παρόντα τόμο πώς κάποια νησιωτικά μοναστήρια εξέδιδαν ή εφοδιάζονταν με έγγραφα προστασίας, «σαλβοκονδούκτα», για τα πλοία τους που ταξίδευαν στο Αιγαίο.

Τα βυζαντινά μοναστήρια, σύμφωνα με την επισκόπηση του Κωστή Σμυρλή, λειτουργούσαν επίσης ως τράπεζες, παρέχοντας δυνατότητα φύλαξης χρημάτων και τιμαλφών αλλά και χορηγώντας πιστώσεις προς εμπόρους ή αγρότες. Αλλά και τα μοναστήρια των οθωμανικών χρόνων, όπως επισημαίνει η Σοφία Λαΐου, λάμβαναν ως παρακαταθήκη περιουσιακά στοιχεία και χρηματικά ποσά χριστιανών ή ακόμα και μουσουλμάνων, ενώ φυσικά παρείχαν και έντοκα δάνεια, συμμετέχοντας με αυτό τον τρόπο στον εκχρηματισμό της οικονομίας.⁶

Η οικονομική λειτουργία της μεσαιωνικής καθολικής εκκλησίας έχει πρόσφατα αναλυθεί από οικονομολόγους και με όρους «επιχείρησης», με τα μοναστήρια σε ρόλο διαχειριστών του εκκλησιαστικού προνομίου (*franchise*) μιας πολυτμηματικής (*multidivisional*) επιχείρησης.⁷ Οπωσδήποτε όμως, όπως επισημαίνει η Αγλαΐα Κάσδαγλη, η επιχειρηματικότητα των μοναχών δε θα πρέπει να συγχέεται με το προτεσταντικό οικονομικό ήθος της αστικής τάξης του 19ου αιώνα. Οι μοναχοί, όπως δείχνουν οι μελέτες στον παρόντα τόμο, λειτουργούσαν αναμφίβολα στο οικονομικό πεδίο, με πολιτικούς όρους που θα συζητηθούν αμέσως παρακάτω, διαφορετικούς πάντως από την πολιτική φιλοσοφία των σύγχρονων επιχειρηματιών.

6 Τis σημαντικές τραπεζιτικές λειτουργίες των μοναστηριών του Αγίου Όρους κατά τον 18^ο αιώνα παρουσίασε ο Κρίτων Χρυσχοϊδης στην εισήγησή του στη συνάντησή μας και πρόκειται να δημοσιεύσει σε ιδιαίτερη μελέτη.

7 Βλ. R. B. Ekelund Jr., R. F. Hébert, R. D. Tollison, G. M. Anderson, A. B. Davidson, *Sacred Trust: The Medieval Church as an Economic Firm*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 1996.

Από τον 8ο αιώνα οι ηγεμόνες της μεσαιωνικής Δύσης ίδρυσαν και χρησιμοποίησαν μοναστήρια, προικίζοντάς τα με γαίες και προνόμια, με στόχο την ιδεολογική νομιμοποίηση της εξουσίας τους, αλλά και ως μηχανισμούς πολιτικού ελέγχου της επικράτειάς τους. Εξάλλου, όπως φαίνεται από τη μελέτη της Μαρίνας Κουμανούδη για το βενεδικτίνειο μοναχισμό στην ελληνολατινική Ανατολή, τα μοναστήρια ακουλούθησαν την επέκταση της λατινικής Δύσης στην Ανατολή. Δεν είναι λιγότερο σημαντικό, όπως φαίνεται από την επισκόπηση της Ελένης Σακελλαρίου, ότι σε αντάλλαγμα τα ιδρύματα αποτέλεσαν και πηγές οικονομικής ενίσχυσης του κράτους, μέσω της ιδιοποίησης των γαιών τους σε συνθήκες πολιτικής αναγκαιότητας. Αποκορύφωμα της εμπλοκής των μοναστηριακών θεσμών με την πολιτική στη δυτική Ευρώπη ήταν η συμμετοχή τους με στρατεύματα στις βασιλικές εκστρατείες. Αν και στο Βυζάντιο δε συναντάμε τα μοναστήρια ως επικεφαλής στρατών, η στήριξη των βασιλέων από τα μοναστήρια είχε ιδιαίτερη αμυντική σημασία σε διαφιλονικούμενες ζώνες στα σύνορα του κράτους, αλλά και στη διάρκεια των εμφύλιων πολέμων του 14ου αιώνα.⁸ Και πάλι όπως στη δυτική Ευρώπη, τα βυζαντινά μοναστήρια, σύμφωνα με τον Κωστή Σμυρλή, αποτέλεσαν για τους βασιλείς πηγή οικονομικής ενίσχυσης σε περιπτώσεις ανάγκης, μέσω δημεύσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι προσευχές που ανέπεμπαν οι μοναχοί υπέρ του αυτοκράτορα είχαν μια σαφή πολιτική σημασία.

Τι συνέβαινε όμως όταν η πολιτική εξουσία ήταν αλλόθρησκη, όπως στην περίπτωση των ορθόδοξων μοναστηριών που λειτουργούσαν υπό τους Οθωμανούς σουλτάνους; Ο Φωκίων Κοτζαγεώργης συνοψίζει στη μελέτη του τις φάσεις και τους όρους ένταξης και λειτουργίας των ορθόδοξων μοναστηριών υπό το οθωμανικό καθεστώς. Στη φάση της επέκτασης των Οθωμανών, όταν οι τελευταίοι αναζητούσαν νομιμοποίηση έναντι των χριστιανών υπηκόων τους, ιδιαίτερα στα Βαλκάνια, ορισμένα ορθόδοξα μοναστήρια, που θεωρήθηκαν πολιτικά ασφαλή, είχαν ιδιαίτερη μεταχείριση. Τα μοναστήρια του Άθω λειτούργησαν τότε και ως καταφύγιο της χριστιανικής ελίτ των Βαλκανίων, ενώ ορισμένα πέτυχαν την «υιοθεσία» τους από ισχυρούς χριστιανούς στο περιβάλλον του σουλτάνου ή από υποτελείς του ηγεμόνες. Το 16ο αιώνα, ο ηγούμενος της μο-

8 Για την αμυντική λειτουργία ορισμένων βυζαντινών μοναστηριών βλ. Α. Κιουσοπούλου, «Η γεωγραφία των βυζαντινών μοναστηριών», *Ψηφίδες: Μελέτες ιστορίας, αρχαιολογίας και τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, επιμ. Ό. Γκράτζιου, Χ. Λούκος, Ηράκλειο 2009, σ. 95-106.

νής αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Πάτμο αντιμετωπιζόταν μάλιστα από το οθωμανικό κέντρο ως ένα είδος τοπικού ηγεμόνα.⁹ Σύμφωνα με τη μελέτη του Ηλία Κολοβού, οι πρώτοι Οθωμανοί, υποστηρίζοντας το ισλάμ των δερβίσηδων ως ένα σημαντικό στοιχείο της θρησκευτικής νομιμοποίησης της εξουσίας τους στους εν δυνάμει υποστηρικτές και υπηκόους τους, φαίνεται ότι δεν αρνήθηκαν την προστασία τους και σε ορισμένα ορθόδοξα μοναστήρια, που αποτελούσαν καίρια σημεία για τον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο μιας περιοχής. Και στις δύο περιπτώσεις η εξουσία χρησιμοποιούσε ως ιδεολογικούς τοποτηρητές τεκέδες και μοναστήρια, ενώ παράλληλα ενσωμάτωνε την «αποικιστική δυναμική» των μοναστηριών και των τεκέδων, επιδιώκοντας τον έλεγχο του χώρου. Εντούτοις, όπως επισημαίνει ο Κοτζαγεώργης, κατά τους επόμενους οθωμανικούς αιώνες τα μοναστήρια δεν απέκτησαν σαφή θεσμική αναγνώριση εντός του ισλαμικού κράτους και δεν συμμετείχαν με κυριαρχικό ρόλο σε υποθέσεις που απασχολούσαν την τοπική κοινωνία. Ο Κοτζαγεώργης καταλήγει ότι οι μοναστηριακοί θεσμοί των οθωμανικών χρόνων κατόρθωσαν εντούτοις να διατηρήσουν έναν ιδιαίτερο ρόλο, διακρινόμενοι με την ισχύ τους από τους χριστιανούς υπηκόους των σουλτάνων, αν και όχι ως αναπόσπαστο τμήμα των τοπικών οθωμανικών ελίτ.

Τα ορθόδοξα μοναστήρια που μελετά ο Δημήτρης Δημητρόπουλος στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, λειτουργώντας σε ένα περιβάλλον πίεσεων από τους τοπικούς ισχυρούς μουσουλμάνους, αναζητούσαν συχνά την προστασία κάποιου ισχυρού Οθωμανού αξιωματούχου. Σε μια ξεχωριστή περίπτωση, μετά τα Ορλωφικά, οι μοναχοί του Μεγάλου Σπηλαιού Καλαβρύτων εξασφάλισαν μάλιστα την παρουσία ενός αξιωματούχου του Οθωμανού πασά μέσα στο μοναστήρι τους, ώστε να προστατευτούν από τη λεηλασία των αλβανών ενόπλων, στους οποίους μάλιστα μοίραζαν και τροφή για να τους κατευνάσουν. Και άλλοι Οθωμανοί, όπως ο Αλή Πασάς, έθεταν μοναστήρια και τις γαίες τους υπό την προστασία τους, διορίζοντας από την άλλη πλευρά σε ορισμένες περιπτώ-

9 Για τα μοναστήρια στην πρώιμη οθωμανική περίοδο ξεχωρίζουν οι πρωτοπόρες εργασίες της Ελισάβετ Ζαχαριάδου. Βλ. ενδεικτικά: «Συμβολή στην ιστορία του Νοτιοανατολικού Αιγαίου (με αφορμή τα πατριακά φερμάνια των ετών 1454-1522)», *Σύμμεικτα* 1 (1966), σ. 184-230· «Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)», *Südost Forschungen* 28 (1969), σ. 3-7· «Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520», *Südost Forschungen* 30 (1971), σ. 1-35· «‘A safe and holy mountain’: Early Ottoman Athos», *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, επιμ. Α. Bryer – M. Cunningham, Aldershot 1996, σ. 127-132.

σεις τους ηγουμένους τους· σε μια ακόμα ξεχωριστή περίπτωση, φαίνεται ότι ο Αλή Πασάς χρηματοδότησε ο ίδιος την ίδρυση ενός μοναστηριού προς τιμήν του Κοσμά του Αιτωλού. Προβλήματα βέβαια με τους κατά τόπους Οθωμανούς αξιωματούχους δεν είχαν μόνο τα μοναστήρια, αλλά και οι δερβίσικοι τεκέδες: στη μελέτη του Ηλία Κολοβού παρουσιάζονται ορισμένες περιπτώσεις τεκέδων που κινητοποιήσαν, όπως έκαναν και πολλά μοναστήρια, τα δίκτυά τους στην οθωμανική πρωτεύουσα για να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους.

Αλλά και στη βενετική Κρήτη μεταξύ του 13ου και του 17ου αιώνα η πολιτική εξουσία ήταν αλλόδοξη για τον ορθόδοξο πληθυσμό. Η Όλγα Γκράτζιου, η οποία έχει προχωρήσει σε μια ερμηνεία του φαινομένου των διπλών εκκλησιών, με βάση τη συνήθεια να τελούνται στον ίδιο ναό ακολουθίες κατά τα δύο τυπικά, της ορθόδοξης και της καθολικής εκκλησίας σε ξεχωριστές τράπεζες,¹⁰ επικεντρώνει στη μελέτη της στον παρόντα τόμο σε ορισμένα ορθόδοξα μοναστήρια που, μέσω επινόησης αγίων και παραγγελιών λατρευτικών εικόνων και εικονογραφημένων παρεκκλησιών, κατασκεύαζαν δημοφιλή και με οικονομικό ενδιαφέρον προσκυνήματα στα οποία μπορούσαν να προστρέχουν και οι καθολικοί· υπήρχαν βεβαίως και αντίστροφα, καθολικά μοναστήρια με διπλές εκκλησίες, όπου επιδίωκαν να προσελκύσουν τους ορθοδόξους. Σε κάθε περίπτωση, τα μοναστηριακά προσκυνήματα είχαν πολιτική σημασία για τη βενετική διοίκηση, η οποία, μετά τον 15ο αιώνα, επιθυμούσε την ειρηνική συνύπαρξη των δογμάτων σε μια από τις σημαντικότερες κτήσεις της στη Μεσόγειο· χωρίς αυτό να αποκλείει, σύμφωνα με την Γκράτζιου, ότι η φαινομενική ισότητα των δύο δογμάτων δεν επικύρωνε συμβολικά την επιβολή της μειονότητας των καθολικών, που όμως ήταν οικονομικά και πολιτικά ισχυροί, πάνω στην πλειονότητα των ορθοδόξων.

Σε μια νεώτερη εποχή, στη βενετική Κέρκυρα μεταξύ του 16ου και του 18ου αιώνα, ο Νίκος Καραπιδάκης παρατηρεί ένα «νεωτερικό» στοιχείο στην παρέμβαση του βενετικού κράτους που διεκδικούσε για λογαριασμό του τα εγκαταλελειμμένα κτήματα ναών και μοναστηριών, που είχαν ιδρυθεί σε μεγάλους αριθμούς. Σύμφωνα με τον Καραπιδάκη, η διεύρυνση της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος συνέπιπτε σε αυτή την περίπτωση με την προσπάθεια ελέγχου της ιδιωτικής θρησκευτικότητας. Για το ελληνικό κράτος του 19ου αιώνα, σημειώθηκε ήδη ότι οι μοναστη-

10 Ό. Γκράτζιου, *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο 2010.

ριακές γαίες αποτελούσαν «φιλέτο». Ο αντιβασιλέας Μάουρερ υπολόγιζε ότι ακόμα και μετά τη δήμευση του 1833, το 25% των ελληνικών γαιών ανήκαν σε μοναστήρια. Σύμφωνα με την ανάλυση του Τάσου Αναστασιάδη, για το «φιλέτο» αυτό συγκρούστηκαν στην Ελλάδα οι κρατικές ελίτ, τα μοναστήρια, η εκκλησιαστική ιεραρχία, αλλά και οι τοπικές κοινωνίες και οι αγρότες· οι τελευταίοι, επισημαίνει ο Αναστασιάδης, ήταν συχνά πρόθυμοι να υπερασπίσουν τα μοναστήρια των περιοχών τους απέναντι σε οποιαδήποτε εξωτερική παρέμβαση. Σε αυτό το πλαίσιο, η τύχη της μοναστηριακής γαιοκτησίας στη σύγχρονη Ελλάδα δεν μπορεί να απλουστευθεί στη σύγκρουση Εκκλησίας και Κράτους ή να αποδοθεί απλώς στο μεσαιωνικό ή οθωμανικό παρελθόν.

Η συγκριτική διερεύνηση του ρόλου των μοναστηριών στη διαχρονική εξέλιξη της οικονομίας και της πολιτικής από το μεσαίωνα στους νεώτερους χρόνους, που επιχειρείται στον παρόντα τόμο, έχει το πλεονέκτημα μιας ευρύτερης θεώρησης των προβλημάτων της έρευνας που θέτουν οι επιμέρους τομείς. Με αυτό τον τρόπο αποσαφηνίζεται το διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτούργησαν τα χριστιανικά μοναστήρια, ένας θεσμός με εξαιρετική συνέχεια από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους.¹¹ Η παρούσα μελέτη αναδεικνύει ότι η συνέχεια αυτή δεν οφείλεται σε μια ανιστορική «θρησκευτικότητα» αλλά στη σταθερή σχέση των ιδρυμάτων αυτών με την οικονομική δραστηριότητα και την πολιτική προστασία, μέσα από τις οποίες θα πρέπει να μελετηθεί και η ιστορία της θρησκευτικότητας. Το ίδιο, εξάλλου, φαίνεται να ισχύει και για αντίστοιχους θεσμούς στον ισλαμικό κόσμο, όπως φαίνεται από μια πρώτη προσπάθεια σύγκρισης που επιχειρήθηκε στο πλαίσιο αυτού του συλλογικού τόμου για τους δερβίσιμους τεκέδες που λειτουργούσαν στην οθωμανική κοινωνία. Μια συγκριτική προσέγγιση του θεσμού των μοναστηριών από οικονομική και πολιτική άποψη θα μπορούσε επίσης να συμπεριλάβει μελλοντικά και μοναστηριακούς θεσμούς από τον εξωευρωπαϊκό χώρο, για παράδειγμα τα βουδιστικά μοναστήρια στην Κίνα.¹²

11 Ας σημειωθεί ότι πολλά μοναστήρια που λειτουργούν μέχρι σήμερα αποτελούν «ζωντανά μνημεία», που μπορούν να μελετηθούν από μια συνδυαστική σκοπιά ιστορίας, αρχαιολογίας και πολιτισμικής ανθρωπολογίας. Με αυτό το σκεπτικό λειτουργεί σήμερα το εκπαιδευτικό-ερευνητικό σεμινάριο του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πρίνστον στη μονή Προδρόμου Σερρών, το οποίο παρούσα στην επιστημονική συνάντησή μας οι Κώστας Κουρέλης, Matthew Miliner και Νικόλας Μπακιρτζής. Βλ. σχετικά www.princeton.edu/menoikeion/.

12 Βλ. για παράδειγμα την ενδιαφέρουσα μελέτη του M. J. Walsh, *Sacred Economies*:

ξ

Η επιστημονική συνάντηση που «γέννησε» τον παρόντα τόμο έγινε εφικτή χάρη στη χρηματοδότηση του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης που ενέκρινε η Πρόεδρος κ. Έφη Αβδελά, και στην εργασία της οργανωτικής επιτροπής, που αποτέλεσαν μαζί με τον γράφοντα οι συνάδελφοι Δημήτρης Κυρίτσης, Κώστας Μουστάκας και Σωκράτης Πετμεζάς. Τη βοήθειά τους ως μέλη της άτυπης ερευνητικής ομάδας «μοναστήρια» πρόσφεραν αμέριστα και οι συνάδελφοι Όλγα Γκράτζιου, Αγλαΐα Κάσδαγλη, Τόνια Κιουσοπούλου, Ελένη Σακελλαρίου και Βασιλική Φωσκόλου, τις οποίες ευχαριστώ επίσης. Η δημοσίευση αυτού του τόμου έγινε εφικτή χάρη στη χρηματοδότηση του Κληροδοτήματος Ιωάννας Σφακιανάκη στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, η Κοσμήτωρ της οποίας, κ. Κατερίνα Κόπακα, στήριξε και ηθικά την προσπάθεια του επιμελητή. Τη συνέκδοση του τόμου δέχτηκαν οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, για την εξαιρετική επιμέλεια των οποίων τις ευχαριστώ θερμά.

Ηλίας Κολοβός